

Κοινωνικές πρακτικές και αναπαραστάσεις

Μιχάλης Νικολακάκης

«Μοντέρνα Κίρκη»: η κοινωνική κατασκευή του μεταπολεμικού ελληνικού τουρισμού

4

Νίκος Παναγιωτόπουλος & Μαρία Βιδάλη

Ο κόσμος των παραστάσεων^(B): ο κοινωνικός χώρος του κοινού του χορού

82

Franck Poupeau

Pierre Bourdieu et l'impensé de l'État colonial

124

Franz Schultheis

Economies of Symbolic Goods: Ethnographical Explorations at the "Olympics of Art"

133

Anne-Catherine Wagner

La diffusion internationale des MBA: vers un renouvellement des formes de légitimation de la domination économique?

144

The logo consists of the letters 'KE' in a bold, black, sans-serif font. The 'K' and 'E' are connected at the top, with the 'K' having a slightly wider base than the 'E'.

«Μοντέρνα Κίρκη»: η κοινωνική κατασκευή του μεταπολεμικού ελληνικού τουρισμού

«...Εκτός από τη γεωργία έχετε πολλές άλλες ουσιαστικές πηγές για να βελτιώσετε τη χώρα. Ο τουρισμός είναι ένα μεγάλο κεφάλαιο για την Ελλάδα. Η χώρα σας κυριολεκτικά "κραυγάζει" για τουρισμό. Έχετε τα πιο περίφημα φυσικά τοπία, παραδοσιακή φιλοξενία, διεθνώς γνωστούς αρχαιολογικούς χώρους και υπέροχο κλίμα. Πολλά φυσικά θα πρέπει να γίνουν, αλλά θα επιτύχετε εάν θυμάστε ότι είσαστε Έλληνες».

Συνέντευξη Τύπου του πρεσβευτή Hoffman, επικεφαλής της ECA Ουάσινγκτον, 20 Αυγούστου 1949¹

Η πρόδηλη αλήθεια της παραπάνω διατύπωσης δεν εκπλήσσει τον σημερινό αναγνώστη, συμμετέχο στις δημόσιες συζητήσεις σχετικά με τις μορφές οικονομικής ανάπτυξης της Ελλάδας. Την εποχή, όμως, που εκφράστηκε, πριν ακόμα από τη λήξη του Εμφυλίου Πολέμου, από στόμα ξένου διπλωμάτη με εξόχως σημαντική επιρροή στη διαμόρφωση των πολιτικών εξελίξεων στη μεταπολεμική Ελλάδα, συνιστούσε μια αντίληψη, για το εγχώριο πολιτικό κατεστημένο και την κοινή γνώμη, καινοφανή, ριζοσπαστική και «ξένη», με την έννοια ότι δεν πήγαζε από τις ηγεμονικές αντιλήψεις σχετικά με το μέλλον της οικονομίας της χώρας. Ωστόσο, σήμερα, η ίδια φράση ακούγεται «φυσική», στερούμενη οποιασδήποτε αξιολογικής συνδήλωσης ή πρωτοτυπίας.

Η σταδιακή συλλογική κοινωνική διαδικασία, μέσα από την οποία ο τουρισμός «φυσικοποιείται» ως επιλογή για

την οικονομική και πολιτική ελίτ της Ελλάδας και καθίσταται ηγεμονική κατά τα πρώτα μεταπολεμικά χρόνια, αποτελεί ένα παραδειγματικό κοινωνιολογικό αντικείμενο καθώς, αφενός, προϋποθέτει τη διεύθυνση της ιστορικής διάστασης στο χώρο της κοινωνικής οντολογίας και επιστημολογίας, αφετέρου, συνεπάγεται την πλήρη ενεργοποίηση θεμελιωδών αρχών της θεωρίας της κοινωνιολογικής σκέψης, όπως την ιστοριοποίηση των τρόπων με τους οποίους κατασκευάζονται σωματικά και νοητικά τα κοινωνικά υποκείμενα, οι διάφορες σφαίρες κοινωνικής πρακτικής και οι τρόποι γνώσης του κόσμου². Η διαδικασία αυτή, στην πραγματικότητα, δεν ήταν μόνο μια «εθνική» επιλογή αλλά πραγμάτωνε την ευθυγράμμιση της χώρας με έναν διευρυνόμενο κοινωνικό καταμερισμό της εργασίας που υπήγαγε τη χώρα –όπως παρατηρούσε ο Henri Lefebvre για πολλές από τις χώρες της μεσογειακής περιφέρειας, οικονομικά, κοινωνικά, αρχιτεκτονικά και χωρικά³– στο ρόλο του παρόχου τουριστικών υπηρεσιών.

Το κοινωνικό αυτό γεγονός είχε συνέπειες και από τη μεριά της ζήτησης των τουριστικών υπηρεσιών και άρα των σημειώντων με τα οποία η χώρα είναι συνδεδεμένη σε μια διεθνή δημόσια σφαίρα. Γιατί, αν και ο τουρισμός συγκροτεί μια διευρυμένη αγορά, τα αποτελέσματα της οποίας μπορούν δυνάμει να γίνουν αισθητά εγκάρσια σε ολόκληρο το φάσμα της οικονομίας αν αυτός ειπωθεί ως τελική κατανάλωση, όπως διαχρονικά έχει επιμείνει επ' αυτού ο Γεράσιμος Ζαχαράτος⁴, η Ελλάδα επέλεξε να εντάξει

1. [ECA: Economic Cooperation Administration, δηλαδή Διοίκηση Οικονομικής Συνεργασίας] Γ. Σταθάκης, *Το Δόγμα Τρούμαν και το Σχέδιο Μάρσαλ: η ιστορία της αμερικανικής βοήθειας στην Ελλάδα*, Αθήνα: Βιβλιόραμα, 2004, σ. 317.

2. Πράγματι, η μελέτη της συγκεκριμένης ιστορικής διαδικασίας αποτελεί προνομιούχο πεδίο εφαρμογής μιας ρασιοναλιστικής φιλοσοφίας της γνώσης και ενός σχεσιακού τρόπου προσέγγισης, που απολήγουν στην αντικειμενοποίηση του άρρητου, στην ανάδειξη του κεκα-

λυμμένου, στη διάσπαση, συσχετίζοντας φαινομενικά ασύμβατες διαστάσεις φαινομένων, αυτού που η ιδεολογία, η οποία έγινε κοινός νους, ενώνει, στην αντικειμενοποίηση του κοινωνικού αυθαιρέτου· με δυο λόγια, στην ανάδειξη του γεγονότος πως κάθε κοινωνικό φαινόμενο είναι ταυτόχρονα μια κατασκευασμένη –από τις προγενέστερες λησμονημένες κοινωνικές σχέσεις– αυθαιρεσία και ταυτόχρονα μια πραγματικότητα, καθώς αυτή η αυθαιρεσία μετασχηματίστηκε σε ένα διακείμενο συγκρουσιακών ή συμβιβα-

στικών αλληλοδράσεων, μέσα (και μέσω) στις στρατηγικές αναπαραγωγής των κοινωνικών ομάδων. Βλ. Ν. Παναγιωτόπουλος, «Επιστημονική μέθοδος και κοινωνική ιεραρχία αρμοδιοτήτων», *Κοινωνικές Επιστήμες*, 1, 2012, σ. 4-17.

3. H. Lefebvre, *The Production of Space* (μτφρ.: D. Nicholson-Smith), Οξφόρδη: Blackwell, 1991, σ. 58-59.

4. Γ.Α. Ζαχαράτος, «Φύση, λειτουργία και προβλήματα πολιτικής του ελληνικού τουρισμού», *Σύγχρονα Θέματα*, 55, 1995, σ. 72-76, σ. 72.

Ο κόσμος των παραστάσεων^(B) 1

Ο κοινωνικός χώρος του κοινού του χορού

σόνι, καταγωγή, γενιά, συγγενολό-
τι *σόνι* μάνα είναι, τι τύπος είναι;
ποιο είναι το καλούπι του
(το σχήμα του, η μορφή του);
από *σόνι*, το *σόνι* πάει βασίλειο

Γ. Μπαμπινιώτης, *Λεξικό της Νέας Ελληνικής Γλώσσας*
Θ. Βοσταντζόγλου, *Αντιλεξικόν*

Κάθε φορά που ο κοινωνιολογικός ρεαλισμός επισημαίνει ότι δεν είναι δεδομένοι από την παράδοση ή τους κοινωνικούς καταναγκασμούς της καθημερινότητας οι όροι μιας καλλιτεχνικής εμπειρίας, ότι το συμβόλαιο της υποδοχής των καλλιτεχνικών έργων από τις διάφορες κοινωνικές ομάδες δεν βασίζεται σε συνήθειες οργανικές κοινωνικές λειτουργίες που ασκούνται μέσα στους κεντρικούς τομείς της κοινωνικής ζωής, τότε γίνεται πρακτικά σαφές πως δεν μπορούμε να αναμένουμε από το ίδιο το καλλιτεχνικό έργο, μέσω μιας υποτιθέμενης εγγενούς δύναμής του, την εργασία της ίδιας της εμπειρίας των καλλιτεχνικών έργων. Την ίδια στιγμή, κάνοντας αυτή τη διαπίστωση, η κοινωνιολογία εξασφαλίζει το προνόμιο να απολαμβάνει την περιφρόνηση των εστέτ, των σνομπ, και των προνομιούχων, όλων αυτών δηλαδή για τους οποίους κάθε προσπάθεια υποστήριξης και συνοδείας της πολιτισμικής προσφοράς γίνεται αντιληπτή και σχολιάζεται ως προσβολή της τέχνης, ή τουλάχιστον, ως προδοσία της υπερβατικής της σημασίας. Η αποδοχή της θείας ιδιότητας που αποδίδεται συχνά στην

τέχνη να μπορεί να επιβάλει τα έργα από μόνη της συνεπάγεται την άρνηση της συνδρομής όλων αυτών των κοινωνικών τάξεων οι οποίες, εξαιτίας της κοινωνικής τους θέσης, δεν διαθέτουν τα μέσα της πρόσληψής τους και, κατ' επέκταση, τη νομιμοποίηση όλων αυτών των ομάδων που απολαμβάνουν τη φαρισαϊκή ευχαρίστηση διαπιστώνοντας την πολιτισμική τιμωρία αυτών που θεωρούνται «καταραμένοι» και ανίκανοι να αγαπήσουν την τέχνη. Με δυο λόγια, η κοινωνιολογία υπενθυμίζει πως κάθε επιφύλαξη ή δυσφορία απέναντι μιας πολιτικής η οποία επιχειρεί να οργανώσει αποτελεσματικά έναν επανακαταμερισμό των σπάνιων αγαθών, αποτελεί ένα δείκτη του «αριστοκρατικού» προνομίου να διατηρήσει κανείς για τον εαυτό του ένα δικαίωμα που, ενώ το κατέκτησε από τη γέννησή του ή από την κοινωνική του θέση, το βιώνει στο όνομα της αξίας του.

Μέσα σε αυτή την προοπτική, όπως κάναμε και στην περίπτωση της εξέτασης της επίσκεψης σε θεατρικές παραστάσεις και μουσεία², επιχειρήσαμε και στην περίπτωση

1. Στο παρόν άρθρο, το οποίο αποτελεί συνέχεια του κειμένου Ν. Παναγιωτόπουλος & Μ. Βιδάλη, «Ο κόσμος των παραστάσεων^(A): ο κοινωνικός χώρος του κοινού των θεάτρων» (*Κοινωνικές Επιστήμες*, 1, 2012, σ. 64-94), παρουσιάζονται, λόγω έλλειψης χώρου, μόνο τα βασικά γεγονότα των εμπειρικών δεδομένων μιας πολύ ευρείας έρευνας που διενεργήθηκε, στο πλαίσιο του

ΕΚΕΘΕΧ (Εθνικό Κέντρο Θεάτρου και Χορού), με αντικείμενο το χώρο του θεάτρου και του χορού στην Ελλάδα. Η πλήρης ανάλυση της έρευνας θα παρουσιασθεί σε τρίτο άρθρο σε επόμενο τεύχος του περιοδικού *Κοινωνικές Επιστήμες*. Σημειώνεται ότι πέρα από τις παρουσιάσεις επιμέρους διαστάσεων της έρευνας αυτής, η συνολική παρουσίασή της θα αποτελέσει αντι-

κείμενο ενός υπό προετοιμασία βιβλίου με θέμα την ανθρωπολογία της μάθησης.

2. Βλ. Μ. Βιδάλη, «Η τέχνη της φιλοτεχνίας», *Κοινωνικές Επιστήμες*, 1, 2012, σ. 18-63 και Ν. Παναγιωτόπουλος & Μ. Βιδάλη, «Ο κόσμος των παραστάσεων: ο κοινωνικός χώρος του κοινού των θεάτρων», *ό.π.*

Pierre Bourdieu et l'impensé de l'État colonial

Nous sommes pénétrés par la pensée d'État, répète plusieurs fois Pierre Bourdieu dans son cours au Collège de France *Sur l'État*¹. Mais curieusement, alors qu'il mobilise, pour penser cette notion impensable, les acquis de la plupart de ses enquêtes passées, il ne fait pas référence à l'État colonial français, dont il a pourtant vu les effets en Algérie: regroupement de plus de 20% de la population dans des camps de déplacés; intrusion d'une logique marchande garantie par l'administration coloniale dans l'économie précapitaliste; et donc destruction des structures de la société traditionnelle produisant notamment la transformation des paysans en sous-prolétaires dans les faubourgs des grandes villes².

Il y a bien quelques allusions dans le fil du cours: «on ne peut pas comprendre la logique spécifique du colonialisme français et de la décolonisation, qui a pris des formes particulièrement dramatiques, si on ne sait pas que la France, du fait de la particularité de son histoire, du fait de la particularité de sa Révolution, s'est toujours pensée comme porteuse d'un universel»³. Mais la présence de l'État français, dans ce contexte de domination coloniale, reste véritablement hors du cadre d'analyse de Pierre Bourdieu, qui y est pourtant arrivé en tant qu'appelé du contingent et y est resté en tant qu'enseignant à l'Université d'Alger⁴. Cette absence, ou cette présence invisible autour du cours sur l'État, interroge de toute évidence l'impensé d'une sociologie qui a fait de l'analyse de l'impensé une des conditions de la pensée scientifique du monde social. Il ne s'agit pas ici de dénoncer, comme le font les théories postcoloniales⁵, la sociologie comme relevant d'un «inconscient impérial et occidental», mais de voir au contraire

dans quelle mesure l'analyse de la domination coloniale constitue la matrice à partir de laquelle Bourdieu construit un modèle d'analyse de l'État «universel», dont l'Europe et en particulier la République française, s'est fait le représentant auto-proclamé.

Si le projet bourdieusien de reconstituer l'invention de l'État par-delà les pièges de la pensée d'État ne relève pas d'une interprétation univoque, n'est-on pas condamné à rester dans le cercle du pur commentaire, à moins de le défaire par un simple acte de rupture et de contestation de la parole professorale? Ou n'est-on pas tenté de revenir au sens d'un acte d'enseignement inaugural et magistral, qui a fonctionné comme une maïeutique, une ouverture à d'autres possibles intellectuels, scientifiques et politiques – de retrouver cette liberté permise par la volonté pédagogique de transmettre un métier ou une posture plus que des thématiques ou des topos, qui caractérisent une *discipline* en quête de légitimité scientifique comme la sociologie? Même si une fois cela dit, on échappe difficilement à cette «conscience malheureuse» du *disciple*, écrivait Derrida dans son texte sur Foucault⁶, lorsqu'il commence non à contester mais «à proférer le dialogue interminable et silencieux qui le constituait en disciple». Et s'il s'agit, ici aussi, de «commencer à parler», ce n'est pas tant pour découvrir que «comme la vraie vie, le maître est peut-être toujours absent», mais pour restituer la présence tout à la fois insistante et fugace de la parole vive, qui s'efface devant chaque tentative de remettre en chantier la volonté de savoir sociologique, et qui ramène à une *indiscipline* première, et fondatrice.

Il s'agit ici d'opérer un travail de *déconstruction* de cet

1. P. Bourdieu, *Sur l'État: cours au Collège de France (1989-1992)*, Paris: Raisons d'agir/Seuil, 2012.

2. P. Bourdieu & A. Sayad, *Le déracinement: la crise de l'agriculture traditionnelle en Algérie*, Paris: Minuit, 1964.

3. P. Bourdieu, *Sur l'État*, op.cit., p. 562-563. Voir aussi P. Bourdieu, «Deux impérialismes

de l'universel», in C. Fauré & T. Bishop (éds.), *L'Amérique des français*, Paris: Editions François Bourin, 1992, p. 149-155.

4. P. Bourdieu, *Esquisse pour une auto-analyse*, Paris: Raisons d'agir, 2004 [Σ.τ.Ε.: Στα ελληνικά βλ. P. Bourdieu, *Σχεδιάγραμμα για μια αυτοανάλυση* (μτφρ.: E. Γιαννοπούλου), Αθήνα: Πατάκη, 2007].

5. J. Go, «The "New" Sociology of Empire and Colonialism», *Sociology Compass*, 2009, 3(5), p. 775-788. «For a Postcolonial Sociology», *Theory and Society*, 42, 2013, p. 25-55.

6. J. Derrida, «Cogito et histoire de la folie», in *L'écriture et la différence*, Paris: Seuil, 1967, p. 51-97.

Economies of Symbolic Goods: Ethnographical Explorations at the “Olympics of Art”

As the “Olympics of Art” (New York Times), the Art Basel is year by year a must for collectors, gallery owners, art experts and critics, curators and art lovers throughout the world. Its attractiveness for investors can be explained by, among other things, its special quality as a “market for symbolic goods” which always holds out the promise of “cultural capital”, symbolic profits and an increase in social capital alongside the expected economic returns. The Art Basel offers the unique and hitherto unused opportunity to study the global art market ethnographically on the spatial and temporal planes and to illuminate it by means of a range of qualitative and quantitative research methods.

In the context of a field study on the Art Basel 2011, 2012 and 2013 involving statistical analyses on the development of this event based on relevant indicators and the evaluation of an online questionnaire, our research team from the Department of Sociology of the University of St. Gallen did also socio-spatial analyses of the internal structure of the Art Basel, more than hundred in-depth interviews with representatives of all the participating groups of actors, participant observations of the event and a thick ethnographic description of what happens at the fair. The focus was on how, in view of the current changes in the art field (growing importance of emerging buyer groups and the market prices in the ennoblement and consecration of artists and works), the increasingly critical and even contradictory relationship of art and commerce, charisma and money, is thematized, problematized, scandalized, banalized or simply repressed by the participants in the art market and on how the discursive strategies employed to reduce cognitive and ethical dissonances can be identified. We wanted to acquire new insights into a rapidly growing market for cultural and symbolic goods, its structures, modes of operation and social rules.

The event of new “economic-cultural” global yearly elites

“The world’s premier international art show for modern and contemporary works, *Art Basel* features nearly **300** leading galleries from North America, Latin America, Europe, Asia and Africa. More than **2,500** artists, ranging from the great masters of Modern art to the latest generation of emerging stars, are represented in the show’s multiple sections. The exhibition includes the highest-quality paintings, sculptures, drawings, installations, photographs, video and editioned works.”

This is how the Art Basel presents itself and its corporate identity. Although this may seem rather grandiose and not exactly modest at first sight, it is thoroughly appropriate and fitting. Since its “invention” around forty years ago the Art Basel has developed into a key event in the world-wide art market and has clearly prevailed over its competitors in Cologne, London and Berlin. If the art market is defined as an ensemble of galleries, collection fairs and auctions dealing with (works of) art, the Art Basel is a kind of “elitist world fair” of the greatest economic, social and cultural significance for this branch. This prominent event brings together around 300 of the most renowned art galleries under one roof for almost a week and is a must for the entire

La diffusion internationale des MBA

Vers un renouvellement des formes de légitimation de la domination économique?

On assiste depuis les années 1990, en France comme dans la plupart des pays industrialisés, à un foisonnement des spécialisations autour des finances ou de la gestion: MBA, MSc, MIB, executive finance program, etc. et à une croissance concomitante des écoles de commerce et de gestion des affaires qui occupent une place de plus en plus importante dans la formation des dirigeants économiques. Nous voudrions ici aborder ces transformations à partir d'une analyse des stratégies de scolarisation des élites économiques, à partir d'une enquête exploratoire sur les MBA¹. Les masters en business administration s'adressent à des candidats ayant déjà un premier diplôme universitaire et une expérience professionnelle et visent à leur donner une compétence en management afin de les conduire à des fonctions de direction. Ils apparaissent aux États-Unis au début du XXe siècle et se diffusent à partir des années 1960 en Europe et en Asie. En 2009, d'après top MBA tour, plus de 4.000 établissements dans le monde délivrent des MBA, dont 25% en Europe, 28% en Amérique du Nord, 32% en Asie. Aux États-Unis, le MBA est devenu le diplôme (graduate) qui occupe le 2e rang après l'éducation.

Le développement des formations aux affaires est souvent expliqué, d'une manière fonctionnaliste, par les transformations du capitalisme et des structures des entreprises qui requerraient une professionnalisation du management²; l'exportation des MBA en Europe à partir des années 1960 a ainsi permis aux multinationales américaines de trouver, dans des pays aux histoires et aux sociétés très différentes, un encadrement local prédisposé à s'ajuster à

leur mode de management³. L'homogénéisation croissante des enseignements aux affaires dans le monde serait ainsi le reflet de la globalisation économique et de l'unification des stratégies économiques des dirigeants⁴.

Nous voudrions ici mettre l'accent sur un autre enjeu, en termes de légitimation du pouvoir économique, de ce processus. Comme le montre l'histoire de ces formations aux États-Unis, ce ne sont pas tant des impératifs fonctionnels qui justifient leur mise en place que des arguments d'ordre éthique: il s'agit de moraliser le capitalisme. L'internationalisation des MBA et le développement récent d'un marché mondial de ces formations s'inscrit en partie dans la continuité de cette entreprise symbolique. Le développement des enseignements de gestion s'accompagne d'une légitimation de savoirs qui ont longtemps été considérés avec mépris par le pôle dominant du monde intellectuel. Ce sont aujourd'hui des principes d'excellence inspirés principalement du modèle académique qui sont au fondement du prestige de ces formations, même si leur efficacité repose toujours principalement sur des éléments extérieurs au contenu propre des savoirs enseignés.

À l'origine des MBA: l'intérêt général contre les intérêts particuliers

La légitimité de la formation aux affaires a été longue à s'imposer. Les formations universitaires en économie apparaissent au XIXe siècle, aux États-Unis puis en Europe:

---

1. Cet article présente quelques hypothèses issues d'une enquête exploratoire auprès des MBA en France (observations des salons des MBA, entretiens avec des responsables et enseignants à l'INSEAD, l'ESSEC, l'ESCP, HEC et avec

des élèves ou anciens élèves français et étrangers).

2. A. Chandler, *The Visible Hand: The Managerial Revolution in American Business*, Cambridge: Harvard University Press, 1977.

3. R. Whitley, A. Thomas & J. Marceau, *Masters of Business*, Londres: Tavistock, 1981.

4. G. Corm, *Le nouveau désordre économique mondial: aux racines des échecs du développement*, Paris: La Découverte, 1993.